

LA PAH: UN MOVIMENT SOCIAL CONTRAHEGEMÒNIC?¹

Lluís Parcerisa Marmi

Universitat Autònoma de Barcelona

Resum:

D'ençà de l'esclat de la crisi han emergit diferents moviments que han posat en qüestió l'actual statu quo. En al present investigació s'analitza quin impacte ha tingut la PAH i quines són les raons que l'expliquen. La metodologia que s'ha utilitzat consisteix en una anàlisi de 176 articles de premsa que s'han extret de la base de dades *Mynewsonline*, una anàlisi de programes electorals i tres entrevistes informals a activistes del moviment. A través d'aquest estudi es mostra que l'èxit de la PAH s'explica per la conjugació de diferents factors dinàmics que han anat evolucionant al llarg del procés.

Paraules clau:

Moviments socials, contrahegemonia, estructura d'oportunitats polítiques, anàlisi de marcs, PAH.

Abstract:

Since the outbreak of the crisis, different social movements have emerged challenging the current status quo. The present research analyzes the impact of the PAH and which are the reasons that explain it. The methodology used consists of an analysis of 176 newspaper articles that have been extracted from the database *Mynewsonline* and an analysis of electoral programs and informal interviews with three activists of the movement. Through this study it is shown that the success of PAH is due to a combination of various dynamic factors that have evolved throughout the process.

Keywords:

Social movements, Counter-hegemony, Structure of political opportunities, Frame analysis, PAH.

Recibido: 14/04/2014

Aceptado: 22/05/2014

---

¹ Vull mostrar el més sincer agraïment a la Maria del Mar Griera i a l'Antoni Verger, pel seu suport, els consells i les recomanacions que m'han brindat al llarg de tota la recerca. També vull donar les gràcies als companys i companyes de la PAHC de Berga i Sabadell, sense la col.laboració de les quals aquesta investigació no hagués estat possible.

INTRODUCCIÓ

La present investigació té per objecte d'estudi la Plataforma d'Afectats per la Hipoteca (PAH), la qual sorgí com a resposta popular front l'augment de desnonaments que s'estava produint arreu de l'estat espanyol. Amb el seu naixement aparegué un nou moviment social que reivindica el dret a l'habitatge, l'aturada dels desnonaments i la modificació de la legislació hipotecària.

A través d'aquesta recerca es pretén determinar l'impacte de la PAH en diferents àmbits i les raons que l'expliquen, així com també aportar una reflexió al voltant de la consideració de la PAH com a un moviment social contrahegemònic.

El punt de partida per a l'anàlisi de la PAH com a moviment social, és l'enfocament del procés polític (political process), el qual integra diferents teories i perspectives d'anàlisi, com són l'estructura d'oportunitats polítiques (EOP) i l'anàlisi de marcs interpretatius (frame analysis). Amb això es busca encaixar dues dimensions del poder (internalista i externalista), per tal d'examinar la incidència de la PAH a dos nivells, en l'exercici del poder i en la creació d'un sentit comú contrahegemònic. Concretament, per a l'anàlisi de la construcció de la PAH com a moviment contrahegemònic, adopto els conceptes d'hegemonia de Gramsci i el de dominació simbòlica de Bourdieu.

Pel que fa a l'estructura de l'article, en primer lloc s'introdueix l'enfocament del procés polític i es delimiten els principals conceptes i les dimensions d'anàlisi. En segon lloc, es vincula la lluita dels moviments socials a la construcció de contrahegemonia. En l'apartat de metodologia es presenta l'anàlisi de premsa i l'anàlisi de programes electorals, que s'han combinat amb la realització de tres entrevistes informals amb activistes. Seguidament es presenta l'origen de la PAH i es mostren les múltiples dimensions del seu impacte a partir dels resultats de la investigació. Finalment es detallen les principals conclusions de l'estudi.

L'ENFOCAMENT DEL PROCÉS POLÍTIC COM A PERSPECTIVA D'ANÀLISI DELS MOVIMENTS SOCIALS

En el present estudi es recorre a la teoria de moviments socials i concretament, a l'enfocament del procés polític, el qual està representat per autors com Tarrow (1998), McAdam, McCarthy i Zald (1999) i Della Porta i Diani (2011). Aquest enfocament intenta ser global, i per tant, integrar en el seu si totes les dimensions que intervenen en la producció simbòlica, l'acció i l'impacte dels moviments socials.

La primera dimensió d'anàlisi fa referència al context (Hay, 2002; Verger, 2008; Verger i Novelli, 2012), el qual engloba les oportunitats polítiques (Ibarra, 2005; Neveu, 2006; Verger, 2008; Tarrow, 2012), els valors dominants i les jerarquies entre

actors socials. Colin Hay (2002) en l'obra titulada *Political Analysis. A critical introduction*, dóna compte de la relació dinàmica existent entre els elements cognitius i el context en el qual actuen els moviments socials, de manera que es fa necessari partir d'un enfocament multidimensional en el qual es tingui en consideració la relació dinàmica entre els factors estructurals i l'agència a l'hora d'examinar-ne la incidència (Verger i Novelli, 2012). Per altra banda, dins del context, també hi trobem un concepte molt utilitzat en la literatura sobre moviments socials, que és l'Estructura d'Oportunitats Polítiques (EOP). A través d'aquest concepte es poden copsar aquells elements i/o condicions polítiques de l'entorn que poden contribuir a facilitar, o bé dificultar, la participació de la població en l'acció col·lectiva i la generació de certs impactes (Ibarra, Gomà i Martí, 2002; Verger i Novelli, 2012). Dins de la EOP sovint s'identifiquen els factors de caràcter sistèmic (vinculats a l'obertura o restricció del sistema polític), els factors de caràcter relacional (que fan referència al tipus de relacions que s'acaben establint entre els grups poderosos i els moviments socials) i els factors de caràcter temporal, que es refereixen a la ubicació històrica de la mobilització social analitzada (Kitschelt, 1986; citat per Verger, 2008; Verger i Novelli, 2012).

En segon lloc, hi ha la dimensió simbòlica, en la qual els marcs d'interpretació (Snow i Benford, 2000; Ibarra, 2005) tenen una importància cabdal, ja que exerceixen de mediadors entre els elements de context, l'estructura organitzativa i les formes d'acció col·lectiva (Ibarra, Martí i Gomà, 2002). Els marcs d'interpretació es poden definir com "els significats compartits i els conceptes mitjançant els quals la gent tendeix a definir la seva situació" (Ibarra, Martí i Gomà, 2002: 43). D'aquesta manera, els marcs faciliten que la població pugui "entendre i parlar del que succeeix al món amb sentit" (Tejerina, 1998: 135). Per a que un marc tingui èxit és molt important la seva ressonància, la qual al seu torn està condicionada per la "credibilitat i la prominència" (Benford i Snow, 2000: 619; citats per Della Porta i Diani, 2011: 113). Per això, esdevé imprescindible que el marc sigui creïble "tant en continguts com en fonts" i que els actors que s'encarreguen de disseminar-lo disposin d'una "sòlida imatge pública" (Della Porta i Diani, 2011: 114). Generalment, els investigadors socials acostumen a distingir tres tipus de marcs d'acció col·lectiva (de diagnòstic, de motivació i de pronòstic). Els marcs de diagnòstic (o explicatius) serveixen per identificar l'origen del problema i facilitar-ne la seva comprensió (Ibarra, 2005; Verger, 2008; Della Porta i Diani, 2011) de manera que a través d'aquests es vol "identificar les causes i els responsables d'un problema, atribuir intencionalitat a les seves accions i demostrar que els seus interessos particulars contrarien el bé comú" (Verger, 2008: 102). Per altra banda, mitjançant els marcs motivacionals, els moviments socials cerquen fomentar la participació de la ciutadania en mobilitzacions, campanyes o accions concretes. Per fer-ho, cal que s'identifiquin amb claredat quins són els subjectes que han d'esdevenir els

protagonistes del canvi, tot aportant una retòrica optimista i argumentant el per què és possible assolir-lo (Ibarra, 2005; Verger, 2008). En aquest sentit, Della Porta i Diani (2011) consideren que l'elaboració simbòlica és molt rellevant a l'hora de motivar els individus a participar en l'acció col·lectiva. En relació als marcs de pronòstic, en aquests s'identifiquen les solucions, les alternatives i la manera d'aconseguir-les (Verger, 2008), "generant hipòtesis sobre nous patrons socials, noves formes de regular relacions entre els grups i noves articulacions del consens i de l'exercici del poder" (Della Porta i Diani, 2011: 108).

Els moviments socials utilitzen l'acció col·lectiva per comunicar les seves demandes, per crear identitat col·lectiva i teixir relacions solidàries entre els seus membres, per reforçar el convenciment de les possibilitats de victòria dels que hi participen, i per crear un clima d'incertesa i fer un desafiament públic als adversaris polítics (Ibarra, Gomà i Martí, 2002). En aquest sentit, els moviments social poden dur a terme accions de diversa índole com, per exemple, accions directes, accions de pressió política i de sensibilització, etc. (Verger, 2008). Les accions directes s'acostumen a desenvolupar en l'espai públic i tenen per objectiu la visualització del conflicte i la transmissió de les seves reivindicacions i/o demandes a l'opinió pública, per tal d'introduir-les a l'agenda política. Dins l'acció directa hi trobem tipus d'accions més convencionals (manifestacions, concentracions en l'espai públic, etc.) i d'altres que són més innovadores o disruptives (ocupacions d'edificis i/o institucions públiques, talls de carretera, etc.). Pel que fa a la pressió política, els moviments socials l'exerceixen a través de la transmissió directa de les seves demandes als representants dels partits polítics, o bé a través de la via jurídica, ja sigui mitjançant l'inici de processos judicials o aconseguint el suport explícit de juristes. L'eficàcia d'aquest tipus d'accions depèn en gran mesura de dos elements, com són el suport social i l'adequació i la potència argumental de les reivindicacions. Per altra banda, la informació o sensibilització consisteix en la disseminació i/o divulgació de la informació rellevant a través de la qual es pretén socialitzar la visió del moviment en relació a la problemàtica que està a l'arrel del conflicte. Per fer-ho sovint s'utilitzen xerrades, taules rodones, notes i comunicats de premsa, pàgines web, xarxes socials, etc. En funció de la problemàtica que es pretengui combatre, dels recursos i de la conjuntura, els moviments socials optaran per un tipus d'acció o un altre. Cal dir però, que els diversos tipus d'accions són complementaris entre sí (Verger, 2008).

En darrer lloc, per poder contrastar l'assoliment dels objectius per part d'un moviment social, sovint es fa referència al concepte d'impacte. Encara que pugui sobtar, el cert és que l'estudi d'una dimensió tan important dels moviments socials, com és la del seu impacte, és una de les àrees menys elaborades a nivell teòric. Aquest fet, en part, és degut a les dificultats metodològiques que planteja el seu estudi (Ibarra, 2005; Calle, 2007). Doncs, resulta molt complicat contrastar empíricament quina és la veritable raó que ha provocat que un actor (com per

exemple, el govern d'un país) sobre el qual volia influir el moviment social, hagi pres una determinada decisió, ja que la única font d'informació és el propi actor que sovint "tendeix a donar la versió de la seva gran saviesa i misericòrdia" (Ibarra, 2005: 300). També cal tenir en compte que en el camp de lluita política en el qual participa cada moviment social hi intervenen diferents elements (com per exemple, "actors, contextos i successos") que d'una manera o una altra exerceixen mediacions en el resultat o l'impacte² final, fet que dificulta la contrastació de possibles relacions causals (Ibarra, 2005: 302).

Quan parlem d'impacte alguns autors fan una distinció molt interessant entre el tipus d'impacte extern, que és aquell produït en l'àmbit polític, i l'impacte intern, que és aquell que fa referència a la "pròpia reproducció d'estructures de participació i de cicles de mobilització", ja que s'entén que els moviments socials "són constructors de noves cultures polítiques i de socialització pels seus activistes i la ciutadania" (Calle, 2007: 139-140). Habitualment els estudiosos de moviments socials acostumen a fer referència a tres dimensions d'impacte, com són l'impacte polític, l'impacte procedimental i l'impacte simbòlic (Gomà et al. 2002; Verger, 2008). En la present investigació però, s'ha considerat oportú introduir dues dimensions més, d'una banda, l'impacte biogràfic en els activistes (Ibarra, 2005), i de l'altra, l'impacte en la generació d'alternatives i d'espais contrahegemònics, que fou tinguda en compte per Verger (2008) en l'article "¿Por qué tienen éxito (o fracasan) los movimientos sociales?".

Segons autors com Gomà et al. (2002) i Verger (2008: 93), es considera que un moviment social té un impacte en les polítiques públiques (o substantiu) quan aconsegueix modificar el contingut de la política pública en la direcció desitjada. En canvi, quan parlem d'impacte procedimental ens estem referint al "procés de presa de decisions" (Verger, 2008: 93) que afecta a una determinada política, de manera que un moviment social pot tenir impacte en aquesta dimensió si aconsegueix introduir les seves demandes en l'agenda política (*agenda setting*), o bé que se'l reconegui com a interlocutor polític per part dels grups que ostenten el poder polític i/o econòmic. Pel que fa a l'impacte simbòlic, aquest està estretament vinculat amb els anteriors i es basa en la generació de canvis i/o modificació de l'opinió pública i els valors dominants de la societat (Gomà et al. 2002; Verger, 2008). Tanmateix, els moviments socials també poden tenir impacte en la biografia de l'activista, en la qual "l'experiència i coneixement en la lluita social" tenen un gran valor (Ibarra, 2005: 304). Finalment, els moviments socials tenen un impacte en la generació d'alternatives i d'espais contrahegemònics, quan prenen la iniciativa i actuen per

---

2 Autors com Calle (2007: 135) plantegen superar aquesta mancança mitjançant "una metodologia per a l'anàlisi de l'impacte que reflecteixi el dinamisme dels moviments socials i que s'obri i ens permeti vincular diferents perspectives; i inclús dimensions d'anàlisi".

crear alternatives que donin resposta a les seves pròpies necessitats o demandes, en comptes d'esperar a la intervenció del govern (Verger, 2008).

LA LLUITA DELS MOVIMENTS SOCIALS EN LA CONSTRUCCIÓ DE CONTRAHEGEMONIA

En la seva lluita quotidiana els moviments socials intenten crear visions del món alternatives i alhora enderrocar aquells discursos que formen part del sentit comú majoritari de la població i que han constituït el marc de legitimació per assolir i mantenir un estat de les coses injust, que volen canviar. O dit d'una altra manera, una de les tasques centrals dels moviments socials, més enllà de l'assoliment dels seus objectius tàctics i estratègics, es basa en la construcció de discursos, visions del món i pràctiques contrahegemòniques.

Abans que l'adoptés el teòric italià, el concepte d'hegemonia ja comptava amb una llarga trajectòria (Anderson, 1981; Laclau i Mouffe, 1987; Kohan i Korol, 1988). A través d'aquest, Gramsci volia reivindicar la centralitat de la cultura en el combat polític, partint de la idea que en les societats modernes qualsevol grup social que aspiri a ser hegemònic ha de combinar la coerció amb el consentiment (Rauber, 2007; Tapia, 2008). Així doncs, en la construcció de l'hegemonia cultural pren una gran importància la dimensió cognitiva i, concretament, l'elaboració d'un sentit comú –o del que Berger i Luckmann (1988) anomenen “món donat per descomptat” – per part del grup dominant (Buzzi, 1969; Diaz – Salazar, 1991; Kohan i Korol, 1998; Tapia, 2008). Per altra banda, Bourdieu, a través del concepte de dominació simbòlica vol posar èmfasi en la capacitat que tenen les formes simbòliques a l'hora d'incidir sobre la pròpia realitat social (Barranco, 2003). En aquest sentit, l'aportació de Bourdieu és entendre que la clau de la dominació simbòlica rau en el fet d'aconseguir la imposició d'una cultura arbitrària i relativa, com una cultura legítima i universal (Bonal, 2005), fet que s'aconsegueix a través de la violència simbòlica. Així doncs, ambdós autors comparteixen dos aspectes. En primer lloc, els dos entenen que per tal d'assolir i mantenir l'hegemonia, el grup social que aspiri a ser dominant haurà de combinar la coerció i el consentiment (Barranco, 2003). El segon element que tenen en comú, és el fet de prendre en consideració les possibles “resistències dels dominats” (Barranco, 2003: 195), l'expressió més viva de les quals l'encarnen avui els moviments socials com la PAH. Així doncs, es fa palesa la centralitat que adquireix l'elaboració simbòlica, la disputa de les idees, i en conseqüència, per l'hegemonia, en el combat polític en el qual intervenen els moviments socials. En aquest sentit, “podem afirmar que un moviment social esdevé hegemònic quan aconsegueix que la disputa política es lliuri en els seus termes i en el seu llenguatge” (Errejón, 2011: 18), és a dir, quan aconsegueix imposar el seu sentit comú.

Per tant, un element important a tenir en compte a l'hora d'analitzar la incidència de qualsevol moviment social, és la dimensió simbòlica i la capacitat d'articular discursos contrahegemònics, doncs, com bé diuen Mir i Prat (2013: 30), "en moltes ocasions, els moviments socials no aconsegueixen, a curt termini, els seus objectius polítics, però en canvi, les seves idees poden ser adoptades per amplis sectors de la societat, creant així les bases polítiques per aconseguir canvis substantius posteriors".

METODOLOGIA

Per tal d'abordar el fenomen en tota la seva complexitat, s'han combinat diferents tècniques d'investigació social. En aquest sentit, l'anàlisi documental de la premsa i els programes electorals s'ha complementat amb tres entrevistes informals a activistes de la PAH, a través de les quals s'ha volgut copsar l'estructura interna del moviment.

ANÀLISI DE PREMSA

A partir de l'anàlisi de la premsa es pretén realitzar una aproximació a l'impacte de la PAH a diferents nivells, obtenir informació descriptiva sobre el context, el repertori d'acció col·lectiva, els aliats i oponents, així com també observar els canvis que s'han produït en els marcs d'interpretació.

Els articles de premsa utilitzats s'han extret de la base de dades de premsa nacional i internacional *Mynewsonline*. Per fer la selecció dels diaris d'informació general s'ha tingut en compte les dades d'audiència publicades en el 1a onada del Baròmetre³ de la Comunicació de Catalunya 2013, elaborat per la Fundació Audiències de la Comunicació i la Cultura (FUNDACC).

Els diaris seleccionats són: *La Vanguardia*, *El Periódico*, *El País*, *El Punt/Avui*, *l'Ara*, *El Mundo*, *La Razón* i *l'ABC*⁴. Finalment, partint de la cerca realitzada a la base de dades *Mynewsonline*, s'han seleccionat tots els articles dels diaris citats, publicats a l'edició impresa entre el setembre del 2007 i el febrer del 2013. En aquest sentit, el total de peces analitzades ha estat de 176. Per tal de sistematitzar l'anàlisi de la informació s'ha considerat oportú establir diferents ítems⁵.

---

3 www.fundacc.org

4 El diari *ABC* s'ha inclòs per la seva rellevància a nivell estatal, malgrat que els diaris de major audiència són *El Mundo* i *El País*. Pel què fa al diari *Ara*, malgrat ser un diari creat recentment, s'ha inclòs perquè té una audiència notable a nivell autonòmic.

5 Els ítems que s'han emprat per a l'anàlisi són la data de publicació, el diari, el titular, el tipus d'impacte al qual fan referència, la consideració dels desnonaments com un problema, la dimensió del problema (individual o col·lectiva/estructural), la identificació d'elements de context, la identificació de les causes, la identificació dels responsables i de les víctimes de la problemàtica, l'aparició d'elements motivacionals, l'aparició de les demandes de la PAH, les referències al repertori d'acció col·lectiva, l'aparició d'actors col·lectius i d'institucions.

ANÀLISI DE PROGRAMES ELECTORALS

Per l'anàlisi de programes electorals s'han analitzat separatament els programes electorals de les eleccions al Parlament de Catalunya dels anys 2010 i 2012; i els de les eleccions generals dels anys 2008 i 2011. Els programes analitzats són dels següents partits:

- Eleccions al Parlament: CiU, ERC, PSC, ICV-EUiA, PP.
- Eleccions Generals: PP, PSOE, CiU, IU.

A través d'aquesta anàlisi es pretén copsar l'existència d'un impacte procedimental i simbòlic. És per això que s'observen els següents ítems:

- Llei hipotecària
- Moratòria dels desnonaments
- Dació en pagament
- Lloguer social
- Desnonaments o execucions hipotecàries.
- PAH o moviments socials pel dret a l'habitatge.

CONTEXT I ORIGEN DE LA PAH

La PAH naixia l'any 2009 a Barcelona mitjançant l'organització de persones afectades per la hipoteca i persones solidàries que anteriorment ja havien participat en altres moviments socials (Martínez, 2011), com per exemple, "el de les ocupacions, l'altermundista i per una vivenda digna" (Mir i Prat, 2013: 31). Totes elles compartien la percepció que l'actual legislació era injusta i servia als interessos d'una minoria, els bancs i les entitats financeres (Martínez, 2011). En aquest sentit, cal dir que la situació d'injustícia a la qual la PAH vol fer front, no s'hagués pogut sostenir tan de temps sense la construcció d'un imaginari popular (Colau i Alemany, 2012) que servís de marc legitimador de la propietat privada de l'habitatge, i en conseqüència, posés les bases per a la creació de la coneguda bombolla immobiliària. Les llegendes i els mites que impregnaren la societat al llarg de gairebé tota la primera dècada del segle XXI foren difosos àmpliament pels mitjans de comunicació (Colau i Alemany, 2012) a través dels seus tertulians i/o experts (cf. Bourdieu, 1999), com per exemple "consultors professionals, representants del sector immobiliari, polítics de tots els colors, ministres d'Economia, de Foment, d'Habitatge, d'Indústria, de Treball, governadors del Banc d'Espanya i presidents de bancs i caixes" (Colau i Alemany, 2012: 41). D'aquesta manera, mica en mica, es reforçà

l'hegemonia de la "cultura propietària"⁶ (Colau i Alemany, 2013: 73), que formava part del sentit comú d'una àmplia majoria social.

LES MÚLTIPLES DIMENSIONS D'IMPACTE DE LA PAH

A continuació es presenten els principals resultats de la recerca, els quals ens mostren que l'impacte de la PAH s'explica per la conjugació de diferents factors que no són estàtics, sinó que evolucionen al llarg del procés.

En l'anàlisi els elements de context (EOP, valors dominants, regles del joc, etc.) que més han aparegut a la premsa són la crisi del sistema i la legislació hipotecària. Si bé el primer és de caràcter estructural i ja havia aparegut a la premsa i en l'imaginari popular abans del naixement de la PAH, l'aparició de la llei hipotecària (acompanyada d'adjectius negatius com "injusta") a la premsa, és una mostra de la capacitat de la PAH per obrir una "finestra política"⁷(cf. Kingdon, 1995). Pel que fa als actors i als factors de caràcter relacional, tal i com s'observa al gràfic 1, la PAH, gràcies a la pressió social que ha exercit, ha aconseguit que es produïssin canvis en les posicions de les elits, de manera que per exemple CiU⁸ o el PSOE, han passat d'esgrimir els arguments de les entitats financeres a recolzar la dació en pagament. D'altra banda, també ha mostrat capacitat de teixir aliances amb actors influents (sindicats, associacions de veïns, partits polítics, 15-M, juristes, taula del tercer sector social), fet que ha contribuït a reforçar el seu impacte.

En el terreny dels marcs d'interpretació, l'ampli suport social de la PAH i la seva creixent presència en els mitjans de comunicació, en part s'explica per la capacitat de producció simbòlica del moviment a través de la creació d'uns marcs cognitius molt ressonants amb la vida quotidiana i rellevants socialment, com per exemple, el marc de diagnòstic que s'utilitzà en la primera acció impulsada des de la PAH, que volia identificar els que consideren responsables de la problemàtica de l'habitatge i els desnonaments a l'estat espanyol, i que deia "aquest banc enganya, estafa i fa fora a la gent de casa seva". Pel que fa als marcs motivacionals, el lema que ha tingut més rellevància ha estat el de "sí es pot!", que ha reforçat la percepció d'eficàcia de participar en l'acció col·lectiva. En relació als marcs de pronòstic, davant el constant degoteig de desnonaments, la PAH ha denunciat "l'anomalia d'una llei hipotecària

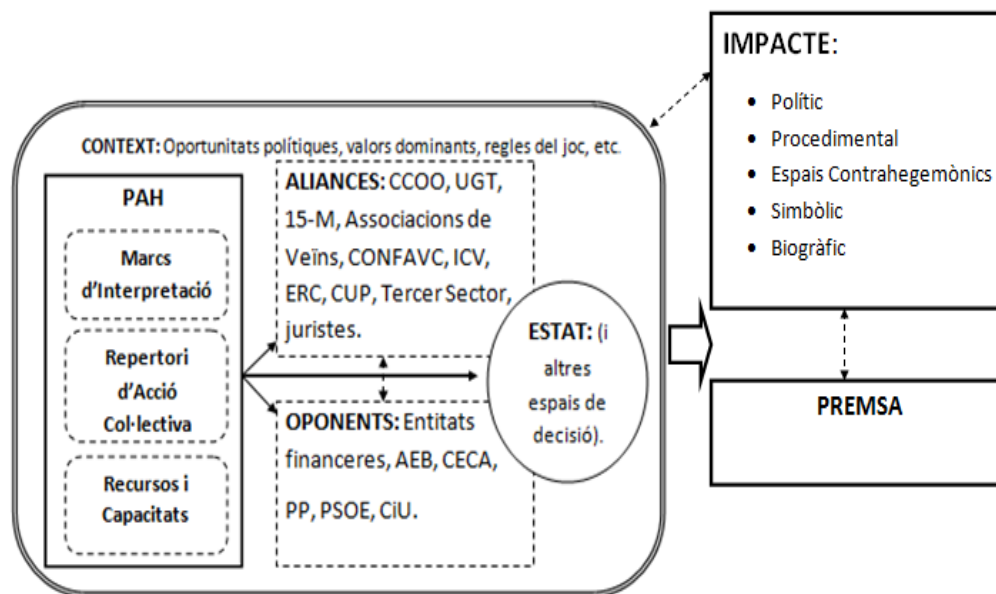
6 Aquest concepte prové de Colau i Alemany (2012: 73). Les autores l'utilitzen per definir el sentit comú que s'inoculà a la població de l'estat espanyol d'ençà del franquisme per reforçar la ideologia basada en la propietat privada de l'habitatge.

7 Kingdon (1995) defineix la finestra política com una oportunitat perquè en un moment concret determinats actors puguin impulsar algunes de les seves reivindicacions o bé aconseguixin atreure l'atenció sobre algunes problemàtiques concretes.

8 En el cas de CiU però, cal tenir en compte que també existeixen elements de caràcter competencial que podrien explicar, en part, el canvi de posició.

que deixava a les famílies endeutades de per vida” i ha proposat solucions “de mínims” que es concreten en “la dació en pagament retroactiva, la moratòria dels desnonaments i el lloguer social”, per tal de garantir el dret a l’habitatge (Colau i Alemany, 2013: 61).

GRÀFIC 1: IMPACTE DE LA PAH EN CONTEXT

Font: Elaboració pròpia a partir de Verger (2008).

Un altre element important, sense cap mena de dubte, ha estat el suport obtingut d'experts (i sobretot, professionals de l'àmbit jurídic). Tanmateix, la coherència dels discursos de la PAH i la credibilitat de les fonts -on la figura d'Ada Colau ha desenvolupat un paper rellevant- que l'emetien, reforçats per les dades d'organismes com el CGPJ i el posicionament d'alguns juristes, han contribuït a dotar la PAH d'una imatge pública sòlida. A més, el fet de tractar una qüestió tan important i amb tan de sentit per la vida quotidiana de les persones com és el dret a l'habitatge i els desnonaments, ha donat prominència al marc interpretatiu de la PAH. Així doncs, podem afirmar que una de les raons de l'impacte de la PAH rau en que ha sabut elaborar un marc interpretatiu coherent, en el qual ha conjugat encertadament dos elements clau per a l'èxit, la “ressonància” i la “prominència” (Della Porta i Diani, 2011).

Pel que fa al repertori d'acció col·lectiva, la PAH ha combinat accions de desobediència convencionals (concentracions, manifestacions, etc.) amb accions

innovadores i disruptives (accions als bancs, acampades, ocupacions de blocs de pisos, accions de solidaritat per evitar desnonaments, escratxe al carrer i on-line, vídeos de denúncia a la xarxa, etc). Paral·lelament ha articulat un seguit d'accions de pressió política que han tingut una gran importància, tant per donar legitimitat a la PAH, com per facilitar-li l'entrada en l'agenda política i mediàtica. Un exemple el trobem en iniciatives com la ILP o la campanya de mocions als ajuntaments. Tanmateix, la cerca de suport d'experts, i les accions de sensibilització i informació pública com les xerrades i entrevistes en mitjans de comunicació (premsa, televisió, etc.) també són un element clau. Un fet que dona compte de la rellevància que han tingut aquests elements, és que s'ha produït l'emulació del repertori d'acció de la PAH tant a nivell estatal com internacional⁹.

En relació a la dimensió de l'impacte, com hem vist la PAH no ha aconseguit un impacte polític (o en les polítiques públiques), ja que no ha pogut introduir els tres objectius de mínims (dació en pagament, aturada dels desnonaments i lloguer social) a l'actual llei hipotecària. Així doncs, la PAH no ha aconseguit influir en la presa de decisions polítiques del Congrés dels diputats, que és l'òrgan competent en aquest àmbit. No obstant, sí que ha aconseguit el reconeixement polític com a actor, fet que es fa palès a través de les diverses reunions formals i informals mantingudes amb representants de partits polítics d'àmbit autonòmic (ICV, ERC), estatal (PP), o internacional (Rafael Correa, president de l'Equador, i amb Evo Morales president de Bolívia), així com també amb les diverses compareixences realitzades al Parlament Europeu, al Congrés dels diputats i en sessions de comissions parlamentàries del Parlament de Catalunya. En aquest nivell, també cal destacar el fet que hagi estat capaç d'introduir temes a l'agenda mediàtica i política com la dació en pagament o els desnonaments, com es pot veure a la taula 1. Per últim, l'acceptació a tràmit de la ILP per part de la majoria governamental del PP, és sense cap mena de dubte, l'impacte procedimental més destacat de la PAH.

TAULA 1. ANÀLISI DE PROGRAMES ELECTORALS, ELECCIONS AL PARLAMENT DE CATALUNYA (2010-2012).

PROGRAMES ELECTORALS ELECCIONS AL PARLAMENT DE CATALUNYA ¹⁰						
	Llei hipotecària	Moratòria desnonaments	Dació en pagament	Lloguer social	Desnonaments	PAH o moviments socials

⁹ Veure notícia sobre aturada d'un desnonament a Berlín. [www.afectadosporlahipoteca.com](http://www.afectadosporlahipototeca.com).

¹⁰ En l'anàlisi de programes electorals s'han exclòs els programes de la CUP i SI, perquè no tenien representació parlamentària en ambdues legislatures.

Any	2010	2012	2010	2012	2010	2012	2010	2012	2010	2012	2010	2012
CiU	☒	☒	☒	☒	☒	☒	☒	☒	☒	☒	☒	☒
ERC	☒	☒	☒	☒	☒	☒	☒	☒	☒	☒	☒	☒
PSC	☒	☒	☒	☒	☒	☒	☒	☒	☒	☒	☒	☒
PP	☒	☒	☒	☒	☒	☒	☒	☒	☒	☒	☒	☒
ICV-EUiA	☒	☒	☒	☒	☒	☒	☒	☒	☒	☒	☒	☒
C's	☒	☒	☒	☒	☒	☒	☒	☒	☒	☒	☒	☒

Font: elaboració pròpia.

En el cas de l'impacte en la creació d'espais contrahegemònics, a través de l'Obra Social, la PAH ha ocupat habitatges per allotjar-hi famílies desnonades. D'aquesta manera, front a la inoperància del govern, aquest moviment social ha pres la iniciativa construint alternatives front el problema dels desnonaments, reallotjant 1.180 persones en els pisos de l'Obra Social¹¹.

A nivell simbòlic, ha generat l'emergència d'un sentit comú alternatiu, fent que els desnonaments passin de ser percebuts com a quelcom positiu, o de reduir-los a una qüestió individual, a ser considerats com un veritable problema social. Una mostra d'això la trobem en el canvi de marcs interpretatius que s'han produït d'ençà de l'any 2007 en els mitjans de comunicació. Doncs, mentre que a l'any 2007 es consideraven els desnonaments com una mesura positiva, veiem com a partir del 2011 es comencen a tractar com un problema social que cal resoldre. Per altra banda, la recollida de 1.402.854 firmes a nivell estatal, en el marc de la ILP per la dació en pagament, la sentència del Tribunal Europeu de Justícia que confirma l'existència de clàusules abusives en la Llei Hipotecària espanyola o la darrera sentència d'una jutgessa de Sabadell, contra el desallotjament d'un bloc de pisos de la SAREB ocupat per la PAHC i on resideixen famílies que havien estat desnonades, donen compte de l'impacte simbòlic d'aquest moviment social.

¹¹ Dades extretes de la web de la Plataforma d'Afectats per la Hipoteca: <http://afectadosporlahipoteca.com> (Data de consulta: 19 de maig de 2014).

La PAH també ha generat canvis biogràfics i simbòlics importants en els i les activistes del moviment. A nivell biogràfic, la PAH ha generat canvis profunds en les activistes, que han passat de no participar en mobilitzacions col·lectives, a organitzar-se i participar quotidianament en diferents lluites socials:

“...antes de conocer a la PAH no habíamos participado en manifestaciones. Llevábamos una vida dedicada al trabajo e hijos. Éramos conscientes de las injusticias, pero no participábamos, no... no... la PAH fue como el despertar de una lucha por todas la injusticias, no solamente por la hipoteca, por la sanidad, por la educación...” (Ernesto¹², activista PAHC Sabadell).

“La PAHC nos despertó para todo, para todo lo demás. Cualquier cosa que escuchábamos que había que ir a apoyar, que había que pelear por aquello, oye, vamos a sacar tiempo y vamos a ir. Y... todo, a sanidad, todo, todo... yo creo que fue el empujón que necesitábamos” (Clara, activista PAHC Sabadell).

A nivell simbòlic, un dels impactes més rellevants de la PAH es basa en la seva capacitat de transformar el sentiment de culpa inicial de les persones afectades, en un empoderament individual i col·lectiu, tal i com podem veure a la següent cita on una persona afectada per la hipoteca ens explica com el fet d'entrar a la PAH va transformar el seu sentiment inicial de culpa i de resignació, en empoderament:

“Cambio mucho, interiormente nos hicimos mucho más fuertes. Nosotros teníamos un sentimiento de culpabilidad, un sentimiento de ser idiotas. De decir, pero como nos hemos dejado engañar, cómo hemos podido ser tan tontos. (...) entonces nos sentíamos culpables totalmente, i que si el banco nos quitaba la casa nos lo merecíamos y que si lo estábamos pasando mal, era porque nos lo habíamos... y en cambio cuando llegamos a la PAH vimos que no, que todo el mundo pensaba igual, y que a aquello había que darle la vuelta porque no era real, era lo que el banco precisamente nos quería hacer creer para que fuésemos débiles y no nos enfrentásemos a ellos y cuando nos fuimos dando cuenta, le dimos la vuelta y interiormente yo me hice pero fuerte. Que yo iba al banco y iba como una persona insignificante, y cuando fui a entrar con la PAH, yo me enfrentaba al banquero, al que fuese” (Clara, PAHC Sabadell).

En relació a la qüestió que gira al voltant de la contrahegemonia, podem dir que la PAH a sabut construir un relat a llarg termini a través de l'assoliment de petites victòries, com bé ens ho il·lustren dues activistes:

“la pressió social pot fer canviar coses. Si no és des de baix, no canviarà res. I això ho veig clarament ara. En el moment que vaig en un banc a acompanyar a una persona, perquè no vaig amb la samarreta de la PAH evidentment, no ens fan ni punyetero cas, ens diuen que vale, vale, que ja s'ho estudiaran, i al cap de tres

---

12 S'utilitzen pseudònims per a garantir l'anonimat de les activistes entrevistades.

mesos no tenim resposta. Ens presentem 10 persones amb la samarreta de la PAH i a la tarda tenim resposta. Vale? Això és moviment social, no és res més. Si no ens movem... no canviarà res” (Rosa, activista PAHC Berga).

“Es tan importante y nos llena tanto el poder parar un desahucio, el poder acompañarlo al banco, todo. Porqué es decir, es que lo que estoy haciendo es muy importante... todo se consigue con la unión, cuantos más somos, más conseguimos. Y como en la PAH conseguimos eso, lo que podemos conseguir, lo podemos conseguir juntos. Y allí estamos, unidos” (Clara, activista PAHC Sabadell).

Tanmateix, com a moviment ha articulat un discurs coherent i ressonant que ha esquarterat la “cultura propietària” i alhora ha dotat de legitimitat la defensa del dret a l’habitatge i l’ocupació:

“¿es lo que pasaba, lo que nos habían vendido no? La hipoteca... los pisos siempre suben. Para qué pagar un alquiler cuando puedes ser propietario... la palabra de... por menos de un alquiler, sean propietarios. Eso era... machacando ¿eh? (Ernesto, PAHC Sabadell)”

“lo de la ocupación antes se veía mas como de hippies, de jóvenes... ahora no. Ahora ya... yo mismo lo digo, me den la dación, no me den la dación... el día que se solucione mi problema si necesito ocupar voy a ocupar. Y yo... es una cosa que cada vez la escucho más. Es una cosa de la necesidad que tenemos ahora y el derecho a la vivienda” (Ernesto, PAHC Sabadell).

Finalment, des del punt de vista de la construcció d’un sentit comú alternatiu, és significatiu que el què pràcticament no era considerat un problema per ningú, els desnonaments, a dia d’avui i com a conseqüència – entre d’altres factors – de l’acció de la PAH és considerat un problema social per tots els diaris i per la majoria de partits polítics, fet pel qual podem dir que ha passat a formar part del que autors com Berger i Luckmann (1988) anomenen el “món donat per descomptat”. A nivell social, en diferents sondejos realitzats per Metroscopia es fa palès aquest canvi en el sentit comú, com bé ho demostra el fet que el 91% de la població pensava que “les entitats financeres havien abusat de la bona fe i de la falta de coneixements jurídics de la gent fent-les-hi firmar hipoteques en condicions abusives”, o bé que el 95% de la població reclamés la modificació de la llei hipotecària de manera urgent (Toharia, 2013: 1)¹³. Paral·lelament, els sondejos també donen compte de l’ampli suport social de la PAH i les seves reivindicacions, com es pot veure a través de l’elevada

---

13 Toharia, JJ. (2013). “Sentencia, Escrache y burbuja”. El País, 16/03/2013. Enllaç: http://politica.elpais.com/politica/2013/03/16/actualidad/1363439953_261811.html.

confiança que els ciutadans tenen en la PAH (81%) i el fet que la dació en pagament fos recolzada per un 90% dels ciutadans (Assiego, 2013)¹⁴.

CONCLUSIONS

A través de la present investigació s'ha pogut observar que l'impacte de la PAH s'explica per la conjugació de diferents factors dinàmics que han anat evolucionant al llarg del procés. En aquest sentit, en relació a la dimensió de context, cal destacar que la PAH ha estat capaç d'obrir una "finestra política" (cf. Kingdon, 1995) mitjançant la denúncia activa d'un marc legislatiu que ha qualificat d'injust, mostrant-ne les seves contradiccions. En el terreny dels actors polítics, la PAH ha sabut teixir aliances amb actors rellevants (sindicats, associacions de veïns, 15M, partits polítics, etc.) i la seva presència i acció en l'esfera pública ha contribuït a que es produís una divisió entre les elits.

Pel que fa als marcs d'interpretació, l'ampli suport social i la creixent presència de la PAH en els mitjans de comunicació, també s'explica per la seva capacitat d'elaboració simbòlica. D'aquesta manera, la PAH ha estat capaç de crear i articular uns marcs cognitius molt ressonants amb la vida quotidiana i rellevants socialment. Tanmateix, la coherència dels seus discursos, juntament amb la credibilitat de les fonts que els emetien, reforçades per les dades publicades per organismes públics com el CGPJ, han dotat a la PAH d'una sòlida imatge pública.

Quant al repertori d'acció col·lectiva, és important assenyalar que la PAH ha sabut combinar accions de desobediència convencionals amb accions disruptives (com per exemple els escratxes) i innovadores, fet que ha contribuït a ampliar el seu impacte. En aquest sentit, si bé és cert que la PAH no ha provocat canvis a nivell substantiu, cal dir que ha assolit un impacte procedimental¹⁵, ja que el govern l'ha reconegut com un actor polític i ha estat capaç d'introduir el tema dels desnonaments i la dació en pagament en l'agenda mediàtica i política. Per altra banda, en relació a l'impacte en la creació d'espais contrahegemònics, a través de l'Obra Social, la PAH ha ocupat habitatges per allotjar-hi famílies desnonades, creant alternatives per donar resposta a problemàtiques socials no resoltes pels poders públics. A nivell biogràfic ha generat canvis profunds en la vida quotidiana de les activistes, i especialment de les persones afectades, que en molts casos han passat de participar escassament en

14 Assiego, V. (2013). "Llegar a tiempo". El País, 22/03/2013. Enllaç: http://politica.elpais.com/politica/2013/03/16/actualidad/1363440402_712290.html

15 No obstant, cal tenir presents les dificultats metodològiques que implica l'anàlisi de l'impacte dels moviments socials. Així doncs, no podem afirmar que l'impacte procedimental, per exemple, sigui degut exclusivament a l'acció de la PAH, ja que com bé diu Ibarra (2005) és difícil establir les relacions causals en l'estudi de l'impacte dels moviments socials, el qual és mediat per contextos i actors diversos.

mobilitzacions i accions col·lectives, a implicar-se i participar activament en diferents lluites socials. Finalment, a nivell simbòlic, ha generat l'emergència d'un sentit comú alternatiu, fent que els desnonaments passin de ser percebuts com una mesura positiva o de reduir-los a una qüestió individual, a ser considerats com un problema social.

Aquestes conclusions són provisionals, ja que la PAH i les seves reivindicacions mantenen tota la vitalitat i vigència, i per tant, encara li queda un llarg camí per recórrer a la lluita pel dret a l'habitatge i contra els desnonaments. Així doncs, en un futur caldrà examinar en perspectiva l'evolució d'aquest moviment social, el seu impacte i els elements que l'expliquen.

BIBLIOGRAFIA

- ANDERSON, Perry. (1981). *Las antinomias de Gramsci*. Barcelona: Editorial Fontanella.
- BARRANCO, Oriol. (2003). "Aportaciones de Pierre Bourdieu a la teoría de la ideología". *Revista Catalana de Sociologia*, nº 19, pp. 189 -217.
- BENFORD, Robert D. i SNOW, David A (2000). "Framing processes and social movements: An Overview and Assessment". *Annual Review of Sociology*, vol, 26. Pp. 611 – 639.
- BERGER, Peter L. i LUCKMANN, Thomas (1988). *La construcció social de la realitat*. Barcelona: Herder Editorial.
- BONAL, Xavier (2005). *Sociología de la educación. Una aproximación crítica a las corrientes contemporáneas*. Paidós: Barcelona.
- BOURDIEU, Pierre (1999). *Contrafuegos. Reflexiones para servir a la resistencia contra la invasión neoliberal*. Barcelona: Anagrama
- BUZZI, Arcangelo R (1969). *La teoría política de Antonio Gramsci*. Barcelona: Editorial Fontanella S.A.
- CALLE, Ángel (2007). "El estudio del impacto de los movimientos sociales. Una perspectiva global". *Revista Española de Investigaciones Sociológicas*, nº 120 (07), pp: 133 – 153.
- COLAU, Ada i ALEMANY, Adrià (2012). *Vidas hipotecadas. De la burbuja inmobiliaria al derecho a la vivienda*. Barcelona: Angle editorial.
- COLAU, Ada i ALEMANY, Adrià (2013). *¡Sí se puede! Crónica de una pequeña victoria*. Barcelona: Ediciones Destino.

- DELGADO SALAZAR, Ricardo (2007). "Los marcos de acción colectiva y sus implicaciones culturales en la construcción de ciudadanía". *Universitas humanística*, nº 64, pp. 41 – 66.
- DELLA PORTA, Donatella. i DIANI, Mario (2011). *Los movimientos sociales*. Madrid: Editorial Compluense, S.A. i CIS.
- DÍAZ-SALAZAR, Rafael. (1991). *El proyecto de Gramsci*. Barcelona: Editorial Anthropos.
- ERREJÓN, Iñigo (2011). "Disputar les places, disputar les paraules". Dins: VIEJO, Raimundo (ed.) (2011). *Les raons dels indignats*. Barcelona: Pòrtic.
- GOMÀ, Ricard. et al. (2002). "Movimientos sociales y políticas públicas y democracia radical: Algunas cuestiones introductorias". Dins: IBARRA, Pedro, MARTÍ, Salvador i GOMÀ, Ricard (coord.) (2002). *Creadores de democracia radical. Movimientos sociales y redes de políticas públicas*. Barcelona: Icaria.
- HAY, Colin. (2002). *Political Analysis. A critical introduction*. Nova York: Palgrave
- IBARRA, Pedro; MARTÍ, Salvador i GOMÀ, Ricard (coord.) (2002). *Creadores de democracia radical. Movimientos sociales y redes de políticas públicas*. Barcelona: Icaria.
- IBARRA, Pedro (2005). *Manual de sociedad civil y movimientos sociales*. Madrid: Editorial Síntesis.
- KINGDON, John W. (1995). *Agendas, Alternatives and Public Policies*. Nova York: Harper Collins.
- KOHAN, Nestor. i KOROL, Claudia. (1998). "Introducción al pensamiento marxista. Guía de estudio". Consultat el 15 de març de 2014. *Cuadernos de la Càtedra de Formació Política Ernesto Che Guevara*. Buenos aires: Universidad Popular Madres de la Plaza de Mayo. En: http://www.bvsst.org.ve/documentos/pnf/introduccion_al_pensamiento_marxista.pdf
- LACLAU, Ernesto. i MOUFFE, Chantal. (1987). *Hegemonía y estrategia socialista. Hacia una radicalización de la democracia*. Madrid: Siglo XXI.
- MARTÍNEZ, José Juan (2011). "Burbuja inmobiliaria. Derecho a la vivienda y el futuro del 15M". *Revista Laberinto*, nº 34, pp. 59-74. En: <http://www.rebellion.org/docs/143147.pdf>

- McADAM, Dough; McCARTHY, John. i ZALD, Mayer. (1999). *Movimientos sociales: perspectivas comparadas*. Madrid: Ediciones Istmo S.A.
- MIR, Jordi i PRAT, Enric (2013). "15-M: intentos de aproximar ética, política y democracia". *Oxímora revista internacional de ética y política*, nº3. pp. 23-36.
- NEVEU, Érik. (2006). *Sociología de los movimientos sociales*. Barcelona: Hacer editorial.
- RAUBER, Isabel. (2007). "Poderes y hegemonías. Gramsci en el debate actual latinoamericano". Consultat el 4 de gener de 2013. En: <http://www.lyfmdp.org.ar/IMG/pdf/podereshegemonia.pdf>
- TAPIA, Luis. (2008). "La reforma del sentido común en la dominación neoliberal y en la constitución de nuevos bloques históricos nacional-Populares. Consultat el 4 de gener de 2013. *Red de Bibliotecas Virtuales de CLACSO*. Enllaç: <http://biblioteca.clacso.edu.ar>
- TEJERINA, Benjamín. (1998). "Los movimientos sociales y la acción colectiva. De la producción simbólica al cambio de valores". Dins: IBARRA, Pedro i TEJERINA, Benjamín. [eds.]. *Los movimientos sociales: Transformaciones políticas y cambio cultural*. Madrid: Trotta.
- TARROW, Sidney. (2012) [1998]. *El poder en movimiento. Los movimientos sociales, la acción colectiva y la política*. Madrid: Alianza editorial.
- VERGER, Antoni. (2008). "¿Por qué tienen éxito (o fracasan) los movimientos sociales? Ejemplos de las campañas en defensa de la educación pública". Dins: POLO, Pere i VERGER, Antoni. (coord.) (2008). *Educación, globalización y sindicalismo*. Palma: Escola de Formació en Mitjans Didàctics- STEI-i.
- VERGER, Antoni i NOVELLI, Mario. [coord.] (2012). *Campaigning for education for all: histories, strategies and outcomes of transnational advocacy coalitions in education*. Rotterdam: Sense Publishers.